

Світлана Шевченко

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОГО ПІДХОДУ ДО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ У РОСІЙСЬКИХ ШКОЛАХ УСРР В УМОВАХ УКРАЇНІЗАЦІЇ (20-ТІ РР. ХХ СТ.)

Дослідження різних аспектів національно-культурних процесів щодо задоволення потреб національних меншин в УСРР 20–30-х років минулого століття знайшло відображення як в історії педагогічної думки (М. Авдієнко, А. Глинський, М. Демченко, М. Зотін, М. Левітан, С. Сірополко, М. Скрипник, І. Хаїт), так і в працях сучасних істориків та педагогів (Н. Агафонова, А. Дизанова, Н. Кривець, І. Кулинич, І. Миронова, В. Орлянський, А. Черкаський, Б. Чирко, Л. Якубова та ін.). Згадані вчені внесли значний вклад у розробку проблеми національно-культурного будівництва для національних меншин в Україні у 20–30-х роках ХХ ст. Вони наводять важливі відомості щодо організації шкільної освіти різних етносів, які населяли Україну в досліджуваній період, а також узагальнюючі статистичні дані з питань становлення та функціонування мережі освітніх закладів для національних меншин, висвітлюють питання підготовки педагогічних кадрів для національних навчальних закладів. Особливе значення має історичний досвід організації російських шкіл в умовах українізації, коли українське керівництво намагалося надавати освіту найчисленнішим представникам національних меншин рідною мовою.

Мета статті – розкрити особливості підходу до навчання дітей у російських школах на території УСРР в умовах українізації у 20-х роках ХХ ст.

Провідним завданням у рамках здійснення політики українізації Народний комісаріат освіти УСРР визначив дерусифікацію освіти та надання можливості представникам найчисленніших народів республіки здобувати знання рідною мовою. Одним із важливих пріоритетів українізації уряд УСРР вважав ліквідацію відмінності між україномовним селянством та російськомовним пролетаріатом у містах. Цьому значною мірою мала сприяти українізована освіта. Упроваджуючи українську мову в шкільну освіту, уряд опинився перед необхідністю визнати статус російської мови. Російська мова в усіх радянських республіках мала статус інтернаціональної, тому звуження сфери її використання (на користь української мови та рідних мов народів, котрі мешкали на території Радянської України) викликало незадоволення в етнічних росіян республіки та зрусифікованих українців.

Значною проблемою стало переведення на українську мову викладання учнів, які походили з українських сімей, визнавали себе етнічними українцями, але рідною мовою вважали російську, якою повсякденно спілкувалися та бажали навчатися. В суспільстві певним чином домінував стереотип, сформований ще в ХІХ ст., про некультурність, нерозвиненість української мови, яку називали «селянським діалектом» на противагу правильній російській мові. На жаль, багато українців, які мігрували до міста наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., намагалися вживати у повсякденному житті російську мову, що, на їхню думку, мало свідчити про причетність до міської культури, «освіченість». Певне зневажливе ставлення до української мови, української історії та культури спостерігалось і в середовищі етнічних росіян в УСРР, особливо мешканців Харкова та Донецька.

Харків у 20-х роках являв собою поліетнічне російськомовне місто. Російську визнавали рідною мовою 52,7 % міського населення Харківської округи (по Харкову цей відсоток був вищим) і 19 % – сільського [8, с. 38]. Але, за даними Всеросійського перепису 1922 р., 91 % жителів Донбасу розмовляли російською мовою й лише 5 % – українською [1, с. 2]. Це пояснювалося тим, що на початку 20-х років ХХ ст. Донецька губернія складалася переважно з росіян і в Донецьку швидко зростало російське населення здебільшого завдяки механічному приросту. Це місто було на той час одним з найпривабливіших регіонів трудової міграції в СРСР. Отже, тут переважала російська мова.

Дослідження трудових шкіл у 1922 р. Донецької губернії виявило їх майже суцільну русифікованість. Так, у 900 (92 % від загалу) з 983 трудових шкіл навчання здійснювалося винятково російською мовою, у 20 (2 %) – мішаною російсько-українською. Українських шкіл на всю губернію налічувалося лише 7 (1 %), і всі вони знаходилися в сільській місцевості. Із 120 дитячих будинків жоден не був україномовним, тоді як російськомовних налічувалося 107 (89 %), а зі змішаною російсько-українською мовою – 9 (8 %) [8, с. 38–40].

У ході українізації 1923 р. Наркомос перейшов до комплексної системи. Мета цієї педагогічної інновації полягала в наданні дитині не

абстрактних, а потрібних у житті знань. У її основі лежали професійне спрямування й розбудова національного змісту навчання. Це був період активного розвитку шкільного краєзнавства. Школа поєднувала навчання й виховання з активним дослідженням природи, господарства, населення рідного краю, продуктивною працею школярів, підготовкою їх до життя, активною участю в матеріальному виробництві регіону [5, с. 32].

Відсутність єдиного навчального плану і стабільних навчальних програм давала можливість місцевим органам освіти й навчальним закладам самим складати навчальні плани та програми з урахуванням природних і соціально-економічних умов регіону. Орієнтирами для навчальних планів і програм на місцях були комплексні програми Державної вченої ради РРФСР: «...вчитель повинний вважати ці програми за зразки, яких не слід сліпо наслідувати, їх треба тільки ґрунтовно студіювати, щоб, засвоївши їхній загальний дух та принципи, збудувати роботу в школі на живому місцевому матеріалі на зразок цих програм» [10, с. 65]. Обсяг знань з природничих дисциплін визначався характером теми комплексу й місцевими умовами регіону. У навчальному процесі брали участь лише ті елементи знань, які були потрібні для вивчення вибраного об'єкта або явища чи розв'язання поставленого завдання.

Через відсутність єдиних програм до їх складання залучалося учительство Донбасу, Києва, Харкова, Одеси [9, с. 45]. Так, у 1921 р. вийшов Порадник з соціального виховання, що містив обов'язковий мінімум, котрий можна було виконати за будь-яких умов [9, с. 45]. Але таких документів було недостатньо, гострий їх дефіцит особливо відчувався в провінціях.

Організацію навчально-методологічної роботи на той час здійснював Державний науково-методологічний комітет Наркомосу. На місцях методологічну роботу координували учметкоми, які функціонували у складі народів і чітко ко-

ординували свої дії з методичними організаціями місцевих установ, надаючи їм методичну допомогу [9, с. 45].

Відповідно до комплексних програм навчальні плани російської школи першого концентру м. Донецька передбачали на першому році навчання вивчення життя сім'ї дитини, школи, де вона навчається, пів року та їх особливостей; на другому – місцевої природи і трудового життя населення міста чи села, де розташована школа; третьому – природи, господарства, жителів округу, куди входив населений пункт; четвертому – господарства, населення, природи республіки й СРСР. Така схема вивчення природи, виробництва й життя населення певного регіону вимагала максимального використання методу спостереження за об'єктами та явищами навколишньої дійсності. Цей метод давав змогу не лише сформулювати уявлення про об'єкти та явища місцевої природи, а й оволодіти способами її вивчення й перетворення [7, арк. 67].

Організація спостережень забезпечувала реалізацію дослідницького методу навчання, який відіграв провідну роль у навчально-виховному процесі школи 20-х років. Спеціально для краєзнавців-початківців, шкільних працівників, зміст навчальної роботи яких органічно поєднувався з вивченням природи й економіки району, де містилася школа, видавалася методична література з програмами, указівками й інструкціями щодо проведення спостережень за об'єктами та явищами природи рідного краю [4, с. 414].

Про перші підсумки українізації звітував у 1924 р. Я. Ряппо в доповіді про стан українізації в шкільній справі. Він навів дані про співвідношення між кількістю українського населення та охопленням дітей школою з україномовним, російськомовним та двомовним навчанням в окремих губерніях на 1 жовтня 1923 р. (табл. 1) [11, с. 67–69].

Таблиця 1

Охоплення дітей школами з українською мовою навчання в 1923 р., %

Губернії	Питома вага українського населення	Питома вага українських шкіл	Питома вага українсько-російських шкіл	Питома вага російських та шкіл інших національностей
Харківська	79,2	29,1	49,2	21,7
Донецька	47,9	0,4	0,7	98,9
Полтавська	78,5	54,9	14,3	2,3
Катеринославська	78,5	54,9	–	30,8
Київська	76,8	92,8	–	7,6
Чернігівська	87,9	52,0	15,0	32,0
Волинська	70,5	87,7	1,0	11,3
Подільська	81,6	89,6	0,6	9,8
Одеська	53,6	34,0	34,0	32,0
По Україні	72,5	61,3	11,4	27,3

За даними таблиці, в Донецькій губернії були найвищі показники охоплення дітей російською мовною освітою і найнижчі в Україні – українською. Отже, можна стверджувати, що в Донецьку переважали російськомовні школи, але в загальноукраїнському масштабі кількість українських шкіл була недостатньою, щоб задовольнити культурні потреби українців, питома вага яких становила 47,9 %. В цілому темпи здійснення українізації в Донбасі були досить повільними і не виникало проблем для розвитку в регіоні російської мови й культури. Її суть полягала в освоєнні та поширенні на державному рівні національної мови (у 1923 р. XII з'їзд КП(б) затвердив політику коренізації як офіційну лінію партії). Незважаючи на певні труднощі, кількість українських шкіл і зростала в російськомовному Донбасі: у 1922 р. їх налічувалося лише 5, у 1925 р. – 451, у 1928 р. – 1308, а російськомовні школи працювали за затвердженими новими навчальними програмами із викладанням українознавчих дисциплін [13, с. 123].

Зазначимо, що в Донбасі українізувалися переважно сільські школи, де домінувало українське населення. Цікавим джерелом інформації з досвіду українізації сільської школи в регіоні є журнал «Освіта Донбасу». Автор статті «З досвіду українізації сільської школи» П. Цимбал аналізує труднощі у проведенні українізації у Слово-сербському районі Донецької губернії: «Серед вчителів школи був лише підкований в справі розв'язання національного питання актив, що завжди міг виступити, як захисник українізації школи, а сперечатись довелось багатьом» [13, с. 123]. Отже, навіть зрусифіковане населення сільських районів не завжди підтримувало українізацію навчальних закладів, тому доводилося вживати методи агітації. Влітку 1923 р. в усіх українських селах району було проведено кампанію по виявленню бажаної мови навчання в школі: «Українізація ... переводилась в життя або за згодою загальних зборів населення або ж за постановою місцевої сільради ... Селянство ... досить легко і свідомо погодилось на українізацію школи» [13, с. 123]. Як бачимо, українське населення погоджувалося на українізацію школи і «будь-яких заяв проти українізації на батьківських зборах, засіданнях сільради, шкільної ради в жоднім селі не було... Вчать дітей, уміють діти читати, ну й добре казали селяни...» [13, с. 123].

У той час, коли українізація шкільної освіти в сільській місцевості як в цілому по УСРР, так і в Харківській окрузі, не стикалася з певними перешкодами, у міських школах ці процеси відбувалися з певними труднощами через поліетнічність жителів (у Харківській окрузі, наприклад, за переписом 1926 р. росіяни становили 22,5 % населення (31,2 % у складі населення міст, 17,8 %

у структурі сільського населення), в містах Харківської округи мешкало 14,7 % євреїв, 1,1 % – поляків, 0,44 % – німців) [3, с. 15]. Отже, протягом 1925–1927 рр. дерусифікацію шкільної освіти було продовжено. Так, у цей період по Харківській окрузі кількість учнів, які навчалися в російських школах I концентру, зменшилася з 15,3 % до 15,1 %, у школах II концентру – з 30,9 % до 18 %. У Харкові в початкових школах кількість учнів з російською мовою навчання зменшилась з 41,6 % до 11,6 %, а в семирічках – з 41,5 % до 28,7 %. Така динаміка призвела до певної диспропорції: в місті учнів-росіян було більше, ніж учнів, які мали можливість навчатися російською мовою. Звуження російської мови спричинило негативне ставлення етнічних росіян до заходів українізації, які вбачали в ній певні обмеження власних прав.

У 1927 р. потреби російських шкіл на території УСРР забезпечувалися менше: 67,1 % учнів навчалися в російських школах та 14 % росіян вивчали і українську, й російську мови. Слід відмітити цікавий підхід до навчання дітей у російській школі, а саме: з молодших класів розподіл учнів за мовою викладання. Так, 18,2 % учнів-росіян вчилися в класах з українською мовою викладання. Лише 3,9 % учнів навчалися російською мовою. Потреби в навчанні рідною мовою були найбільш забезпечені в українських школярів. Українською мовою навчалось 97,4 % учнів (93,8 % українською і 3,6 % українською та іншою мовою) [2, с. 10–15]. Дані шкільного перепису 1929 р. свідчать, що 83,1 % учнів УСРР навчалися українською мовою, 7,3 % – російською, 2,6 % – українською та російською мовами. Дуже різнилися показники мови навчання в школах залежно від регіону й типу школи (сільські або міські), рівня школи (початкова (I концентр) або семирічка (II концентр) [5, с. 43]. В цілому по Радянській Україні російські школи охоплювали 7,3 % учнів у початкових школах та 14,2 % – в семирічках. Однак у міських школах навчання російською мовою охоплювало значно більшу кількість учнів (19,9 % проти 4,7 % у сільських початкових школах та 22,8 % у міських – проти 4,5 % у сільських семирічках). На Лівобережжі (до цього регіону було віднесено Харківську округу) у міських школах обох ступенів російські класи кількісно переважали порівняно із сільськими [5, с. 45]. Найбільша кількість учнів була охоплена мережею російськомовної освіти в Гірничому регіоні (територія Донбасу) [1, арк. 2].

В цілому по УСРР кількість учнів-росіян, які здобували освіту рідною мовою, збігалася із загальною кількістю представників даного народу: якщо в початкових школах навчалось 8 % етнічних росіян, то по УСРР 7,3 % учнів навчалися в російських класах. Таким чином, протягом

1920–1932 рр. розподіл шкіл, зокрема класів за мовою викладання, майже наближався до задоволення потреб представників найчисленніших народів, які мешкали на території УСРР. Рівень забезпечення національно-культурних прав російського населення в Україні був найбільш високим у Донбасі. В організації навчання дітей у російських школах в умовах українізації акцент робився на розвиток не лише рідної, а й української мови, культури та освіти української нації. Навчання відбувалося російською й українською мовами. Зміст навчальних програм та планів російських шкіл цілком відповідав проведенню освітнім змінам у ході досліджуваного періоду.

Вивчення джерел свідчить, що російські школи намагалися працювати в рамках українізації за встановленими вимогами і потребами Наркомату освіти УСРР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Всеросійський перепис населення Донбасу у 1922 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2605, оп. 6, спр. 348, арк. 2.
2. Всесоюзний шкільний перепис 15 грудня 1927 р. Шкільні установи соціального виховання на Україні. – Харків : Держ. вид-во «Господарство України», 1930. – 305 с.
3. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. – Харків: Видання Центр. Статист. Управління УСРР, 1928. – 210 с.
4. Краеведческие темы в школьном преподавании (Обзор литературы) // Краеведение. – 1926. – № 3. – С. 414–420.
5. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. – Харків : Держ. вид-во «Господарство України», 1930. – 63 с.
6. Національні відносини в Україні у XX столітті : збірник документів і матеріалів. – Київ : Наукова думка, 1994. – 560 с.
7. Охоплення дітей школами з російською та українською мовами навчання у 1923 р. // Держ. архів Дон. обл. (ДАДО). – Ф. Р-2, оп. 1, спр. 3, арк. 69.
8. Підраховано автором за матеріалами: Народное образование Украины на 1 января 1922 г. Учреждения социального воспитания. Статистика Украины. □ № 39. Серия VII. Статистика народного образования. – Вып. 3. – Т. 2. – Харьков, 1924. – 171 с.
9. Порадник соціального виховання. – Харків : Держвидав України, 1921. – 105 с.
10. Різник Я. Як студюювати нові програми (За тезами, яких затвердив Київський кабінет нормальної педагогіки) / Я. Різник // Рад. освіта. – 1924. – Ч. 11–12. – С. 65–71.
11. Состояние народного просвещения на Украине в 1924–1925 уч. году : тезиси к доклада Я. Ряппо. – Харьков : Госиздат Украины, 1925. – 95 с.
12. Смоленський С. Весняно-літній триместр / С. Смоленський // Рад. освіта. – 1925. – Ч. V. – С. 36–42.
13. Цимбал П. З досвіду українізації сель школи / П. Цимбал // Освіта Донбасу. – 1923. – № 4. – 123 с.